

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИЧНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

УДК 811.161.2'374

DOI: <https://doi.org/10.37919/3083-6212.2025.2.4-28>

Коца Р.О.

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України
<https://orcid.org/0000-0002-2074-2250>
e-mail: rgomonai@ukr.net

Пуряєва Н.В.

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України
<https://orcid.org/0000-0003-0986-4676>
e-mail: rondelyk@ukr.net

ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ РАНЬОГО ПИСЕМНОГО ПЕРІОДУ

(Від проєкту «Словника старослов'янської мови східнослов'янської редакції» до створення «Словника української мови X–XIII ст.»)

Статтю присвячено історії, концепції та перспективам лексикографічного опрацювання української мови раннього писемного періоду, зокрема аналізу незавершеного академічного проєкту «Словника старослов'янської мови східнослов'янської редакції XI–XIII ст.» (ССМ-СР) та можливостей його сучасної адаптації. Простежено генезу проєкту від 1950-х років, показано науковий контекст його появи, міжнародні ініціативи славістики та причини, що зумовили формування словників локальних редакцій старослов'янської мови. Докладно описано принципи добору джерел ССМ-СР, методику створення картотеки, обсяг виконаної роботи та стан її збереження. Особливу увагу

приділено картографуванню рукописної традиції XI–XIII ст., характеристиці жанрового й територіального спектра пам'яток та принципам їхньої мовної атрибуції.

У статті показано, як із 1990-х років трансформувалося розуміння церковнослов'янської мови української редакції та її місця в історії української мови. Простежено формування нового канону джерел (книжних, епіграфічних, світських), репрезентативних для українського мовно-культурного ґрунту доби Русі. Розглянуто внесок В.В. Німчука у визначення меж і статусу української редакції церковнослов'янської мови та її включення до історії української писемності. На основі проведеного огляду обґрунтовано необхідність переосмислення незавершеного проєкту ССМ-СР як потенційної основи для створення «Словника української мови XI (X)–XIII ст.», що відображав би реальний стан мовної системи ранньоукраїнської традиції в її книжному та некнижному варіантах.

Ключові слова: старослов'янська мова, церковнослов'янська мова, українська редакція, історична лексикографія, ССМ-СР, картотека, XI–XIII ст., давньоукраїнська мова, історичний словник, мовна атрибуція.

У сучасному українському історичному мовознавстві відчутно зріс інтерес до церковнослов'янської мови української редакції як повноцінного об'єкта історико-лінгвістичних досліджень, що потребує власної наукової моделі опису та формування комплексу критеріїв її відмежування від інших слов'янських редакцій. Однак у цій перспективі постає нове завдання — розробити цілісну національну концепцію церковнослов'янської мови української редакції як складника розвитку української писемної традиції [див.: Наєнко 2025; Мойсієнко 2025].

З огляду на сказане на особливу увагу заслуговує маловідомий, із 1990-х років фактично призупинений академічний лексикографічний проєкт — «Словник старослов'янської мови східнослов'янської редакції XI–XIII ст.» (далі — ССМ-СР), що був реалізований лише частково: окреслено корпус джерел Словника, створено робочу картотеку, опубліковано проспект цієї лексикографічної праці.

Актуальною проблемою, на нашу думку, є осмислення ролі і ваги цієї лексикографічної ініціативи та можливості її використання як підґрунтя для сучасної реконструкції стану української мови найдавнішого писемного періоду її розвитку.

1. Історія створення проєкту ССМ-СР (50–80-і рр. XX ст.)

Початок зазначеного проєкту пов'язаний із пошвавленням в СРСР наприкінці 40–50-х років XX ст. славістичних студій. Саме в цей час в АН УРСР (в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні, Інституті літератури,

Інституті історії) було створено відділи славістики; як частину Радянського комітету славістів засновано Український комітет славістів, який мав свого представника у Міжнародному комітеті.

У вересні 1958 року в Москві відбувся IV Міжнародний з'їзд славістів. Про його основні завдання може свідчити така цитата: «Ми виходимо з того, що історія культур слов'янських народів — це історія їх тісної взаємодії — власне, ця взаємодія і є предметом славістики. Ми прагнемо не тільки визначити контури “генетичної” спільності лінгвістичного фонду слов'янських мов і слов'янської поезики, успадкованих із праслов'янської епохи, але й вивчати історію міжслов'янських запозичень, що ставали особливо актуальними на етапі формування національних культур і створення слов'янських літературних мов»¹ [Молдован 2015, с. 331].

У цьому виразно «об'єднавчому», ба навіть асимілятивному, контексті якраз і було сформульовано одне з лінгвістичних завдань для славістів — підготовка та створення словника «общеславянского литературного языка» [IV МСС, с. 162]. Цей словник мав охопити пам'ятки старослов'янської мови, що походили із т. зв. макроареалу *Slavia Orthodoxa* (термін, запропонований італійським лінгвістом Рікардо Піккіо) та відображали такі його редакції: болгарську, македонську, сербохорватську (сербський варіант), східнослов'янську, румунську та чеську. На з'їзді було сформовано спеціальну міжнародну комісію для координації праці над словником загальнослов'янської літературної мови, яку мали провадити в усіх слов'янських країнах, у тому числі Румунії та Угорщині.

Того ж року в Празі було розпочато роботу над укладанням словника, однак майже відразу стало ясно, що цей проект неможливо зреалізувати в задовільно короткий час, тому його було трансформовано в підпроекти — окремі словники локальних редакцій старослов'янської мови. Так, зокрема, Празький словник редукувався у словник західнослов'янської (чеської) редакції церковнослов'янської мови.

---

¹ «Мы исходим из того, что история культур славянских народов — это история их тесного взаимодействия — собственно, это взаимодействие и образует предмет славистики. Мы стремимся не только определять контуры “генетической” общности лингвистического фонда славянских языков и славянской поэтики, унаследованных из праславянской эпохи, но и изучать историю межславянских заимствований, которые становились особенно актуальны на этапе формирования национальных культур и создания славянских литературных языков».

Концепцію словника сформулював знаний палеославист М.І. Толстой. Над його засадами працювали також академіки М.А. Мещерський, А.І. Журавський, М.М. Копиленко та Й. Гамм. Головним завданням словників локальних редакцій було відображення взаємодії старослов'янської мови з тією чи іншою слов'янською мовою.

Концепція *східнослов'янської редакції* виходила із необхідності кореляції з т. зв. *давньоруською мовою*, — за тогочасною концепцією (О.О. Шахматов), спільною писемною мовою східних слов'ян, що нібито існувала впродовж XI–XIII ст. Після створення ССМ-СР надалі планувалася праця над словниками *старослов'янської мови західноруської* (української, білоруської) та *північноруської* (російської) редакцій, а відтак словниками *церковнослов'янської мови староукраїнської та старобілоруської редакцій* XVI–XVII ст. і *староруської* (великоруської редакції) із верхньою межею XVIII ст. [Перспект, с. 12].

Зазначимо, що ця грандіозна ініціатива не була зреалізована, але сприяла створенню історичних словників слов'янських мов. Зокрема, за 20–30 років після VI З'їзду славистів було закладено картотеки, розроблено концепції та укладено словники української мови XIV–XV ст., XVI – першої половини XVII ст., старобілоруської мови, польської мови, чеської та інших мов.

2. Корпус джерел Словника

До створення «Словника старослов'янської мови східнослов'янської редакції XI–XIII ст.» повернулися вже у 80-х роках ХХ ст. Над ним мали працювати Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР разом з Інститутом російської мови АН СРСР та Інститутом мовознавства ім. Я. Купали АН БРСР. Однак насправді працювала лише українська група виконавців [Німчук, Чепіга 2005, с. 201].

У 1987 році в Києві опубліковано проспект Словника [Перспект], авторами якого стали: В.Л. Карпова, З.Г. Козирєва, К.С. Симонова, П.П. Чучка (розділ «Джерела словника»), Г.Х. Щербатюк. У кінцевому опрацюванні проспекту взяв участь В.В. Німчук (редагування списку джерел, ідея про кирило-мефодіївську базу словника тощо). Загальну редакцію проспекту здійснила керівник проєкту В.Л. Карпова. Зауважимо, що в обговоренні проспекту взяли участь С.П. Бевзенко, С.І. Головащук, Т.Б. Лукінова, Г.П. Півторак, В.М. Русанівський, Л.П. Жуковська, Л.С. Паламарчук, М.М. Пешак,

представники львівської історико-лексикографічної школи Д.Г. Гринчишин, Л.М. Полюга, Л.М. Гумецька.

Типологічно ССМ-СР був задуманий як **словник-тезаурус**. Передбачалося цілковите охоплення повнозначних частин мови і службових слів, ономастичної лексики (антропонімів, топонімів, теонімів) та похідних від неї утворень; орфографічних, фонетичних і словотвірних варіантів, парадигматичних зв'язків (дублетність, синонімія).

Принципи формування корпусу джерел ССМ-СР були зумовлені його основними завданнями та метою, сформульованими в проспекті: «словник покликаний засвідчити наявні у писемних пам'ятках факти, які відображають стан книжно-літературної мови, що в XI–XIII ст. у певних сферах функціонувала на території давньої Русі. Мета словника — відтворити об'єктивну і, наскільки дозволяють джерела, повну картину *взаємодії споріднених слов'янських мов — старослов'янської та давньоруської* — на всіх системних рівнях: лексико-семантичному, словотвірному, морфологічному (словозміна), фонетичному (завдяки графіці та орфографії), частково також на рівні синтаксису і словосполучення» [Проспект, с. 3]. Словник, отже, мав відображати як спільнослов'янські книжні елементи, так і проникнення східнослов'янських рис у церковнослов'янську традицію і фактично уможлилював вивчення стану слов'янських мов у ранньописемний період.

Джерельний корпус ССМ-СР формувався за кількома принципами:

1. **Хронологічний:** час створення рукопису (списку) — XI–XIII ст.

Словник мав містити лише матеріали, документально засвідчені в рукописах XI–XIII ст., пізніші списки пам'яток цього часу до корпусу не було залучено.

2. **Мовний:** мова рукопису — старослов'янська.

Зауважимо, що сам термін «старослов'янська мова» у назві словника зазнав критики і викликав дискусії. Зокрема, австрійська дослідниця І. Гютль-Фолтер вказувала на те, що назва «Словарь старославянского языка восточнославянской редакции XI–XIII вв.» дещо посуває верхню межу власне старослов'янської мови [Hüttl-Folter 1989, с. 326], адже на той час старослов'янською мовою у європейській славистиці домовилися називати той варіант єдиної, ще не здиференційованої за регіональними традиціями слов'янської літературної мови, що був створений Кирилом і Мефодієм та їхніми безпосередніми учнями в IX ст. Усі пізніші слов'янські писемні практики, які розвивалися на основі кирило-мефодіївської традиції, трактували як редакції церковнослов'янської мови [див.: Пиккио 2003,

с. 403–428; Кайперт 2017, с. 14–15]. Тому дослідниця запропонувала термін «старославянський язык» у назві словника замінити терміном «древнецерковнославянський язык» [Hüttl-Folter 1989, с. 326].

Назву «давньоруська редакція (варіант) церковнослов'янської мови» обґрунтовував у 1982 році і проф. В.В. Німчук у статті «Початки літературних мов Київської Русі»: «Давньоруська редакція (варіант) церковнослов'янської мови формувалась <...> шляхом введення живомовних елементів у старослов'янські тексти», що «у канонічних книгах стає дуже помітним від початку XII ст. аж до кінця давньоруської доби» [Німчук 1982, с. 28–30].

Однак аналіз публікацій показав, що у 80–90-х роках XX ст. терміни «старослов'янська» і «церковнослов'янська» для позначення мови конфесійних текстів доби давньої Русі часто вживали як синоніми, очевидно, з ідеологічних причин уникаючи «конфесійно забарвленого» глтоніма. Пор.: «Культовою мовою на терені східної Славії понад тисячу років є церковнослов'янська мова, яку в межах IX–XIII ст. прийнято називати старослов'янською» [Німчук 1992, с. 28–32]. Така термінологічна модель, по суті, вирівнювала історичні етапи розвитку церковнослов'янської мови, фактично нівелюючи різницю між оригінальною старослов'янською мовою IX–X ст. та її редакціями.

3. Географічний (територіальний). До джерел Словника залучено тексти, написані чи переписані на східнослов'янській території, які представляють «різні території, що входили до складу державного утворення східних слов'ян XI–XIII ст.: Київ і Київська земля, Галицько-Волинське князівство, Новгород, Володимир та ін.» [Перспект, с. 11]. Незважаючи на те що не всі рукописи мали точну географічну атрибуцію, її відсутність, особливо для рукописів раннього періоду (XI ст.), не була перешкодою для включення їх до джерел Словника [Там само].

4. Жанровий. До корпусу джерел Словника увійшли тільки *церковно-релігійні* (т. зв. конфесійні) *тексти*, перекладені на старослов'янську мову в період діяльності Кирила й Мефодія та представлені в усіх без винятку редакціях старослов'янської і церковнослов'янської мов упродовж усієї історії їх функціонування. Ідея про *кирило-мефодіївську спадщину* як основу Словника належала В.В. Німчукові, оскільки лише ці джерела відповідали заявленому об'єкту лексикографічного опису — старослов'янська мова.

Важливо зауважити, проте, що в процесі обговорення концепції словника лунали пропозиції П.П. Чучки та В.В. Німчука про можливість залучення до корпусу джерел рукописів більш різноманітних за жанрами

і змістом, зокрема не лише переписаних (скопійованих та відредагованих), а й уперше створених старослов'янською мовою вже у східнослов'янському мовному середовищі. На думку цих дослідників, на особливу увагу заслуговували твори світського характеру або не строго канонічні, оскільки «взаємодія з давньоруською мовною системою, безсумнівно, носить в них глибший та органічніший характер, ніж у копіях (списах) богослужбових книг» [Перспект, с. 11–12]. Так, вдалося б рельєфніше представити другий аспект об'єкту — власне східнослов'янську редакцію.

Однак тексти такого типу до корпусу джерел словника все-таки не було залучено. Цей факт укладачі пояснили, з одного боку, проблематичністю «розмежування у них власне старослов'янських і давньоруських мовних фактів», а з іншого — тим, що ці пам'ятки ввійшли до корпусу «Словаря древнерусского языка XI–XIV вв.» [Там само].

5. Обсяг рукопису (як один із можливих критеріїв). Оскільки чимало слів давнього письменства характеризуються низькою частотністю, часом навіть представлені в одиничній фіксації (т. зв. гапакси), автори, намагаючись якомога повніше охопити старослов'янський лексикон, запропонували залучати до джерел словника уривки текстів, невеликі за обсягом чи не повністю (погано) збережені рукописи, які відповідають іншим основним вимогам, а також різні списки однієї пам'ятки [Там само].

Під час укладання списку джерел ССМ-СР автори спиралися на «Сводный каталог славянорусских рукописных книг, хранящихся в СССР, XI–XIII вв.» (далі — СК) (Москва, 1984), за даними якого «рукописів, створених в XI–XIII ст. на слов'янських територіях, у СРСР налічується близько 500 (точніше — 494), із них 282 — східнослов'янської редакції» [Перспект, с. 10]. Серед них 99 творів конфесійного характеру: 78 Євангелій, 11 Псалтирів, 10 Апостолів.

У результаті відбору залишилося **93 пам'ятки**, список яких подано в Перспекті (49 Євангелій, 8 Апостолів, Апокаліпсис, 13 Псалтирів, 10 Паремійників, 2 кормчі, 7 служебників, 3 уривки). Однак, на думку В.В. Німчука, остаточний список потрібно було скоротити до **60 джерел**: ретельній мовній селекції мали підлягати пам'ятки XIII ст., яких збереглося значно більше, ніж рукописів XI ст., а це створювало певну диспропорцію у хронологічному принципі.

Відібрані до корпусу джерел рукописи було сформовано у список, у якому вказано жанр пам'ятки, для окремих рукописів — утверджена в науковому обігу їхня назва, час створення списку, обсяг в аркушах (уцілілої

частини, якщо рукопис зберігся не повністю), місце зберігання, шифр у сховищі, пропонуване скорочення для позначення джерела і його номер у СК.

№ за СК	Назва	Час створення	Обсяг	Скорочення	Місце зберігання, шифр
6	Євангеліє Архангельське	1092	178/4°	ЕА	ГБЛ, Муз. 1666
244	Євангеліє Бучацьке	XIII	160/1°	ЕБ	ЛГМУИ, Рк.Ф. 688/38912
53	Євангеліє Галицьке (Крилоське)	1144	260/4°	ЕГ	ГИМ, Син. 404
179	Євангеліє Георгієве (Галицько-Волинське)	1266–1301	175/1°	ЕГал	ГПБ, Ф.п. I. 64
55	Євангеліє Добрилове	1164	271/4°	ЕД	ГБЛ, Рум. 103
184	Євангеліє Євсієве	1283	140/1°	ЕЕ	ГБЛ, Муз. 3168
12	Євангеліє Купріянівські листки	XI	2/1°	ЕК	ГПБ, Ф.п. I. 58
	Євангеліє Лавришівське	XIII–XIV	140/1°	ЕЛ	Краков (Польща)
180	Євангеліє Симонове	1270	167/1°	ЕС	ГБЛ, Рум. 105
51	Євангеліє Мстиславове	1117	213/1°	ЕМ	ГИМ, Син. 1203
117	Євангеліє Милятинське (Милятино)	1215	161/1°	ЕМил	ГПБ, Ф.п. I. 7
3	Євангеліє Остромирове	1056–1057	294/1°	ЕО	ГПБ, Ф.п. I. 5
116	Євангеліє Одеське	XII	34/1°	ЕОд	ОДИАМ. 59625
			1		БАН, 4.5.22;
			14		Нар. библ. «Кирил и Мефодий» в

					Софії (НРБ), 25/441
342	Євангеліє Оршанське	XIII	142/4°	ЕОрш	ЦНБ АН УСРСР, ДА П-555
146	Євангеліє Пантелеймонове	XII–XIII	224/1°	ЕП	ГПБ, Соф. 1
195	Євангеліє Полоцьке	XII–XIII	170/1°	ЕПол	ГПБ, Погод. 12
	Євангеліє Путнянське	XIII		ЕПут	Румунія
	Євангеліє Реймське	XI–XII	32/	ЕР	Реймс (Франція)
199	Євангеліє Спаське	XIII	132/1°	ЕС	Яросл. Муз. №15690
10	Євангеліє Турівське	XI	10/4°	ЕТ	ЦБАН Лит. ССР Ф.19. №1
118	Євангеліє Учительне	XII	265/1°	ЕУ	ГИМ, Син. 262 №15718
337	Євангеліє Холмське	XIII	170/1°	ЕХ	ГБЛ, Рум. 106
52	Євангеліє Юріївське	1119–1123	232/1°	ЕЮ	ГИМ, Син. 1003
67	Євангеліє	XII	252/1°	Е XII (1)	ЦГАДА, ф. 381 (Син. тип), № 6
872	Євангеліє	XII	193/4°	Е XII (2)	ЦГАДА, ф. 381 (Син. тип), №1
142	Євангеліє	XII/XIII	264/4°	Е XII/XIII	ГПБ, Погод. 11
143	Євангеліє	XII/XIII (л. 1–4)		Е XII–XIII– XIV	БАН, Археогр. ком., 159
	(частина тексту під № 144)	XIII/XIV (л. 5–6)	6/4°	Е XII–XIII– XIV	БАН, Археогр. ком., 159
144	Євангеліє	XII/XIII (л. 20–116)	4°		
		XIII/XIV (л. 117–226)	4°		ГПБ, Q. п. I. 1

145	Євангеліє	к. XII – поч. XIII (?)	158/1°	Е XII	ГПБ, Рум. 104
147	Євангеліє	к. XII (?) – поч. XIII	228÷3/4°	Е XIII	ГТГ, К-5348
197	Євангеліє	I чв. XIII	239÷8/1°	Е I четв. XIII	НБ МГУ, 2 Ag. 80
198	Євангеліє	поч. XIII	261/1°	Е нач. XIII	ГИМ, Арх. 1
232	Євангеліє	XIII	74/1°	Е XIII (1)	ГПБ, Ф.п. I. 13
233	Євангеліє	XIII	126/4°	Е XIII (2)	ЦГАДА ф.188 (РС ЦГАДА), №816
238	Євангеліє	XIII	165/1°	Е XIII (3)	ГПБ, Ф.п. I. 6
239	Євангеліє	XIII	97/1°	Е XIII (4)	ГПБ, Ф.п. I. 66
240	Євангеліє	XIII	144/1°	Е XIII (5)	ГПБ, Ф.п. I. 118
241	Євангеліє	XIII	199/1°	Е XIII (6)	ГПБ, Погод. 13
242	Євангеліє	XIII	9/1°	Е XIII (7)	ГПБ, Тит. 381
243	Євангеліє	XIII	176/1°	Е XIII (8)	ЦГАДА, ф. 381 (Син. тип.), №7
335	Євангеліє	к. XIII (або поч. XIV ?)	152/1°	Ек. XIII (1)	ГБЛ, Волок. 1
338	Євангеліє	к. XIII	108/1°	Ек. XIII (2)	ГИМ, Хлуд. 170-д
435	Євангеліє	XIII/XIV	175/1°	Е XIII/XIV (1)	ГПБ, Ф. п. 10
436	Євангеліє	XIII/XIV	155/1°	Е XIII/XIV (2)	ГПБ, Соф. 6
437	Євангеліє	к. XIII – поч. XIV (?)	158/1°	Ек. XIII – н. XIV	ЦГАДА, ф. 381 (Син. тип.), №15
	Євангеліє	XIII	1	Е XIII (А)	Вестервик (Швеція)
	Євангеліє	XIII	4	Е XIII (С)	Стокгольм (Швеція)
	Євангеліє	XIII	2	Е XIII (Е)	Стокгольм (Швеція)
59	Апостол Христінопільський	XII	291/1°	АХ	ЛИМ, Рук. 39

60	Апостол Христінопільський		8/1°	АХ	ЦНБ АН УСССР, VIII, 3
140	Апостол	XII–XIII	24/1°	А XII–XIII	ГПБ, Соф. 32
175	Апостол	1220	241/1°	А 1220	ГИМ, Син. 7
224	Апостол	XIII	26/1°	А XIII	ГПБ, Ф. п. I. 81
328	Апостол	к. XIII	11/1°	А к. XIII	ГИМ, Щук. 890
425	Апостол	XIII/XIV	81/1°	А XIII/XIV	ГПБ, Ф. п. I. 22
427	Апостол	к. XIII – I пол. XIV	93/4°	А XIII–XIV (1)	ГПБ, Q. п. I. 5
223	Апокаліпсис із тлумаченнями Андрія Кесарійського	XIII	108/4°	Ап	БАН, Никольск. 1
30	Псалтир Євгеніївський	XI	20/1°	ПЕ	ГПБ, Погод. 9
384	Псалтир Симонівський	XIII	291/1°	ПСим	ГИМ, Хлуд. 3
47	Псалтир Толстовський	XI–XII	270/1°	ПТ	ГПБ, Ф. п. I. 28
31	Псалтир Чудовський	XI	176/1°	ПЧ	ГИМ, Чуд. 7
188	Псалтир	1296	338/1°	П 1296	ГИМ, Син. 285
300	Псалтир	XIII	343/1°	П XIII (1)	ГПБ, Ф. п. I. 1
474	Псалтир	XIII–XIV	192/4°	П XIII–XIV	ГПБ. Соф. 62
302	Псалтир	XIII	162/4°	П XIII (2)	ЦГАДА, Син. ф. 381. №27
95	Псалтир	XII	12/4°	П XII	ГПБ, Q. п. I. 37
28	Псалтир Бичківський	XI	9/4°	ПБ	ГПБ, Q. п. I. 73
	Псалтир	XI	135/4°	ПБ	Мон. св. Катерини (Синай)
	Псалтир Слуцький	XI		ПС	
	Псалтир	к. XIII – поч. XIV	19	П XIII–XIV	Стокгольм (Швеція)

181	Паремійник Захар'їнський	1271	264/4°	Пар. 3	ГПБ, Q. п. I. 13
288	Паремійник	XIII	2/4°	Пар. XIII	ГПБ, Q. п. I. 20
371	Паремійник	к. XIII	7/1°	Пар. к. XIII	ГБЛ, Унд. 1236
372	Паремійник (дві частини одного рукопису)		48/1°		ГПБ, Соф. 53
373	Паремійник	II пол. XIII	107/1°	Пар. пол. XIII	ЦГАДА, ф. 381 (Син. тип.), №60
465	Паремійник	к. XIII – поч. XIV	4/4°	Пар. XIII– XIV	ЦГАДА, ф. 381 (Син. тип.), №38
	Паремійник	к. XIII – I чв. XIV	8	Пар. XIII– XIV (A)	Стокгольм (Швеція)
	Паремійник	к. XIII – I чв. XIV	2	Пар. XIII– XIV (B)	
	Паремійник	к. XIII – I чв. XIV	8	Пар. XIII– XIV (C)	
	Паремійник	к. XIII – I чв. XIV	2	Пар. XIII– XIV (D)	Стокгольм (Швеція)
75	Кормча Єфремівська	XII і XIII	310/1°	ЕК	ГИМ, Син. 227
268	Кормча Уварівська	XIII	174/1°	КУ	ГИМ, Увар. 124
167	Служебник Варлаама Хутинського	к. XII – поч. XIII	30/4°	СлВ	ГИМ, Син. 604
310	Служебник	XIII	71/4°	Сл XIII (1)	ГПБ, Сол. 1016/1125
311	Служебник	XIII	24/4°	Сл XIII (2)	ГПБ, Сол. 1017/1125
312	Служебник	XIII	46/4°	Сл XIII (3)	ГПБ, Соф. 518
313	Служебник	XIII	54/4°	Сл XIII (4)	ГПБ, Соф. 519
318	Служебник	к. XIII	3	Сл к. XIII	ЦНБ, кол. отривков, №2

479	Службеник	XIII–XIV	89/4°	Сл XIII–XIV	ГПБ, Q. п. I. 67
-----	-----------	----------	-------	-------------	---------------------

3. Картотека ССМ-СР: обсяг і стан реалізації

Написанню проспекту передувала робота над укладанням картотеки ССМ-СР. Над нею працювала українська академічна група (автори Проспекту). Для розписування пам'яток використовували оригінали рукописів XI–XIII ст., які здебільшого зберігалися в бібліотеках Москви та Ленінграда. Група працювала зі спеціально підготовленими копіями — мікрофільмами, ксерокопіями та неретушованими фотокопіями оригіналів. Публікації давніх пам'яток (фототипічні, фотолітографічні) використовували лише як допоміжні джерела.

Спеціально розроблена методика формування картотеки складалася з двох етапів:

1) *створення авторської картки-матриці*. Це картка, на яку виписували завершений у смисловому і синтаксичному плані фрагмент тексту пам'ятки, достатній для визначення семантики, синтаксичної функції і граматичних характеристик по можливості всіх словоформ, що входили до його складу.

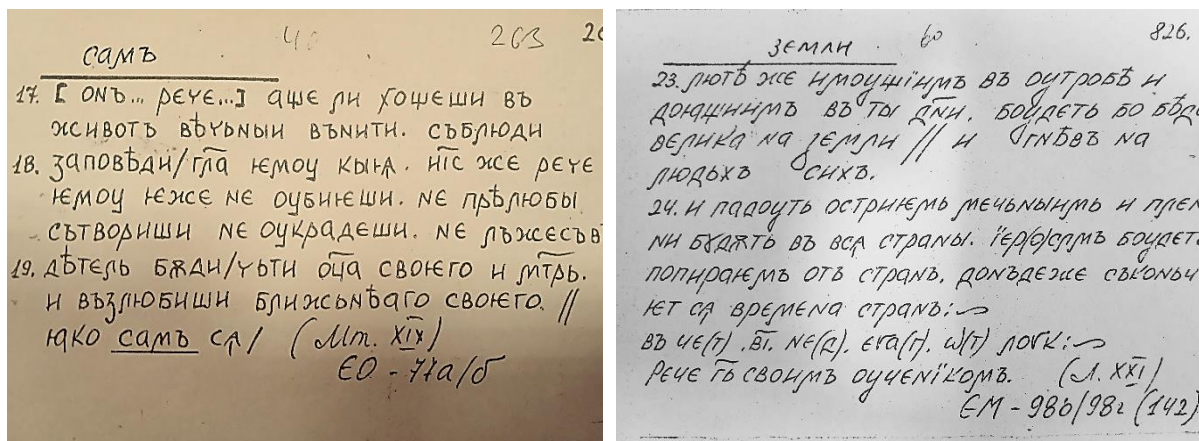
Паспортизовані цитати з кожного джерела мали окрему нумерацію. Картка-матриця була призначена для подальшого тиражування на спеціальній технічній апаратурі в кількості, що відповідала числу окремих відображених на ній словоформ. Цю кількість вказували на картці.

396
<p>10. [РСУЕ ГЪ...] и неправдѣны вѣмалѣ. и въ 11. МЪНОЗѢ неправдѣмъ гѣсть / аще оубо въ неправдѣмъ мамонѣ. вѣрны не быстре въ 12. ИСТИНѢБСМЪ. кѣто вамъ вѣрж иметь / и аще въ щоужемъ. вѣрны не // бысте. 13. ВАШЕ кѣто дастъ вамъ / никны же рабѣ не можеть дѣвѣма господинома работати ими бо гѣдиного възненавидить. а друугааго възлюбить (Л. ХУІ) ЕО-111 в/г</p>

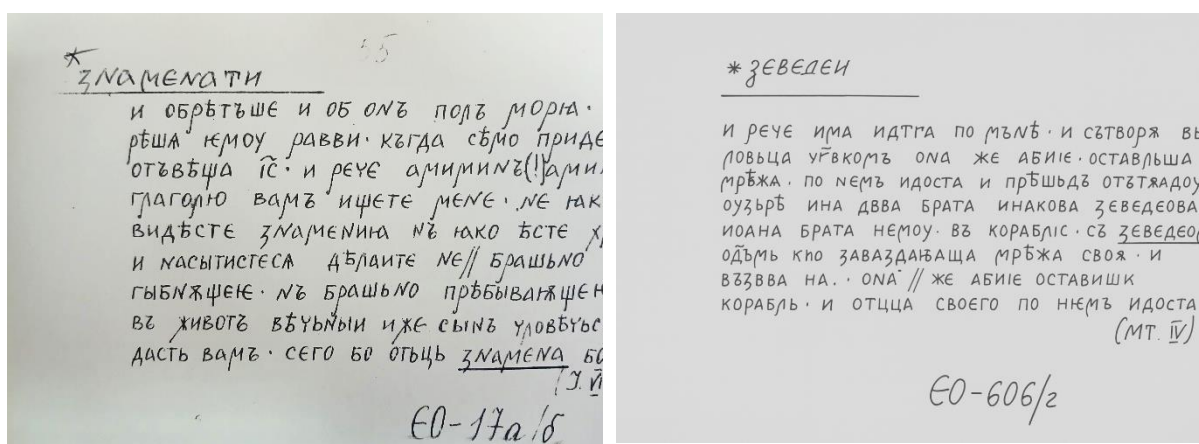
Картка-матриця

2) *створення словникової картки*. Після звірення карток-матриць із оригіналами рукописів шляхом їх тиражування створювали т. зв. словникові

картки. На кожній такій картці було підкреслено словоформу, а вгорі вписано її вихідну форму — наведену у фрагменті чи реконструйовану (з позначкою *). Кожну словникову картку також тиражували (4 примірники).

Словникові картки

Словникові картки з реконструйованою формою

Над формуванням словникової картотеки під керівництвом К.С. Симонової працювали Г.П. Арполенко, В.Л. Карпова, З.Г. Козирева, Г.Х. Щербатюк, П.П. Чучка, В.А. Передрієнко, С.М. Селіверстова.

Для картотеки було розписано **8 джерел** XI–XII ст.:

- **повна вибірка (5)**: Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр., Реймське Євангеліє XI ст., Турівське Євангеліє XI ст., Бичковський Псалтир XI ст., Слуцький Псалтир XI ст.;
- **часткова вибірка (3)**: Мстиславове Євангеліє 1095–1117 рр., Архангельське Євангеліє 1092 р. (л. 1–14 б), Христинопільський Апостол XII ст. (л. 1–65 зв.).

Як свідчить Проспект, наприкінці 1985 року лексична картотека налічувала **100 тис.** одиниць. Її матеріали використали для створення пробних словникових статей ССМ-СР XI–XIII вв., що увійшли до проспекту.

Пізніше, у 90-их роках ХХ ст. — на поч. ХХІ ст., у відділі історії української мови Інституту української мови НАН України на картки-матриці було розписано ще **5 джерел** XII–XIII ст.: Бучацьке Євангеліє XIII ст., Галицьке Євангеліє 1144 р., Холмське Євангеліє XIII ст., Добрилове Євангеліє 1164 р., Євсевієве Євангеліє 1283 р. Подальшого перетворення на словникові картки цієї частини картотеки здійснено не було, проєкт зупинився.

Тобто загалом на сьогодні картотека ССМ-СР охоплює матеріали **13 джерел** XI–XIII ст. (словникові картки, картки-матриці) — 21 % від окресленого корпусу.

На основі картотеки було створено пробні словникові статті, які опублікували у проспекті словника для широкого обговорення. Над цим працювали: Г.П. Арполенко, З.Г. Козирєва, К.С. Симонова, Г.Х. Щербатюк. Структура словникової статті, принципи відображення в ній лінгвістичної інформації спиралася на розробки української історичної лексикографії 1970-х років, зокрема «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.». Структура словникової статті мала забезпечити комплексну характеристику лексеми, зокрема: граматичну характеристику, етимологічні відомості для запозичень, семантичну характеристику. Семантизація ґрунтувалася на поєднанні двох підходів: дефініція російською мовою (як міжслов'янською науковою метамовою того часу) і переклад трьома мовами — російською, українською та білоруською. Передбачалося також застосування статистичного методу, завдяки якому словник мав фіксувати: кількісні показники вживання лексем; частоту фіксації окремих форм і семантичних реалізацій; розподіл варіантів у різних джерелах.

Важливо зауважити, що на початку ХХІ ст. частину пам'яток із наведеного вище списку було опубліковано з ініціативи та під керівництвом В.В. Німчука, а саме: Євсевієве Євангеліє 1283 року [ЄЄ], Добрилове Євангеліє 1164 року [ДЄ], Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст. [БЄ].

За матеріалами картотеки також написано колективну монографію «Нариси з морфології старослов'янської мови східнослов'янських пам'яток X–XIII ст.» [Нариси 2008], у якій досліджено історію формування іменника, займенника, дієслова і прислівника. Причому інтерес дослідників зосередився навколо відбиття в текстах живого мовлення цієї доби.

ОТРОКЪ, ОТРОКЪ м. дитя, мальчик-подросток, уст. отрок:, дитя, хлопчик-підліток, уст. отрок; дзіця, хлапец-падлетак: отрокъ мой лежить въ домоу ослабленъ... нъ тъкъмо рыци слово и исцѣль-геть отрокъ мой (ЕО 64 а/б Мт УШ, 6, 8); иродь... разгнѣва са зѣло и посълавъ избѣи вса отроки сѣщиѣ въ виолсемѣ (ЕО 253 а Мт П, 16); и исцѣль отрокъ него въ тъ часъ (ЕА 30 об Мт УШ, 13); слышавъ иродь ... и рече отрокомъ своимъ (ЕМ 41 в/г Мт ХІУ, 2); оста іс отрокъ въ ерслмѣ (ЕР 9 а Л П, 43); <павль> приведоша же отрока жива (АХ 24 об Л ХХ, 12).

Ед. им. отрокъ, отрокъ (ЕО 64 а Мт УШ, 6; 96 а Л УП, 7; 245 г Мт ХП, 18; ЕА 30 Мт УШ, 6, 8; 30 об Мт УШ, 13; ЕМ 36 б/в Мт УШ, 6, 8, 13; 50 в Мт ХУШ, 18; ЕР 8 в Мт ХП, 18 и т.д.); вин. отрокъ, отрокъ (ЕО 256 г Л П, 43; ЕР 9 а Л П, 43); отрока (ЕО 102 в Л ІХ, 42; АХ 24 об Л ХХ, 12); мн. род. отрокъ, отрокъ (ЕО 245 б; ЕР 3 а); дат. отрокомъ (ЕМ 41 в/г Мт ХІУ, 2); вин. отроки (ЕО 141 в Мт ХХІ, 15; 253 а Мт П, 16).

См. еще ОТРОЧА, ОТРОЧИЩЬ
ОТРОКЪ см. ОТРОКЪ

Словникова стаття *Отрокъ*

ТѢЩИ несоверш. (к чему и без дополнения) (поспешно, быстрым шагом идти, направляться куда-л.) спешить; поспішати; спящаница: неше же немоу далече сѣшоу оузъри и оць него и миль немоу бысть и текъ паде на вынж него и облобыза и (ЕО 118 в Л ХУ, 20); въ оно врѣмѣ. петръ въставъ тече къ гробу (ЕМ 3 а Л ХХІУ, 12).

т е щ и по у т ь отправляться, пускаться в путь; рушати, вирушати в дорогу; пусцица, рушыць у дарогу: и тъ како же нихъ исхода отъ чьртога своего. въздрадоунетьса ако исполимъ тещи поуть (ПБ 2 ХУШ, 6).

Инф. тещи (ПБ 2 ХУШ, 6); импрф. дв. 3 тсчааста (ЕО 207 в Ио ХХ, 4); дор. ед. 3 тече (ЕО 4 б Л ХХІУ, 12; 206 г Л ХХІУ, 12; ЕМ 3 а Л ХХІУ, 12); тсч (ЕО 207 в Ио ХХ, 4); дв. 3 текость (ЕО 203 б Мт ХХУШ, 8); прич. действ. прош. ед. им. м. текъ (ЕО 118 в Л ХУ, 20; 190 в Мт ХХУП, 48; 200 в Мт ХХУП, 48).

Словникова стаття *Тещи*

Крім того, 2009 року видавництво «Горобець» разом із українськими вченими започаткувало проєкт «Повертаємо в Україну культурну спадщину», мета якого — повернути у вигляді факсимільних копій давні рукописні книги, створені на теренах Русі, що зберігаються поза межами України. У межах проєкту опубліковано Молитовник Гертруди X–XI ст. (Італія),

Реймське Євангеліє. Конволют XI ст., XIV ст. (Франція), Турівське Євангеліє XI ст. (Литва), Галицько-Волинське Євангеліє XII ст. (Росія), Віденський Октоїх XIII ст. (Австрія), Холмське Євангеліє XIII ст. (Росія), Луцьке Євангеліє XIV ст. (Росія), Луцький Псалтир 1384 р. (Італія), Лавришівське Євангеліє XIV ст. (Польща), Молитовник князя Володимира XIV ст. (США), Дубенське Євангеліє XVI ст. (Росія) [УРК].

4. Формування нового канону джерел української редакції церковнослов'янської мови та української мови X–XIII ст. (1990–2010-ті)

Із проголошенням незалежності України, зміною суспільної ідеології та можливістю неупередженого, позбавленого політичних обмежень аналізу мовних фактів в українській історичній лінгвістиці істотно трансформувалися погляди на церковнослов'янську мову загалом та на її функціонування на руському (українському) мовно-культурному ґрунті зокрема. Пор., наприклад, еволюцію поглядів В.В. Німчука. У 1992 році дослідник зауважував, що за часів Київської Русі (X ст.) у церковних богослужіннях використовували *східний варіант болгаро-македонської редакції старослов'янської мови*. Із часом ця мова зазнала значного впливу живого мовлення східних слов'ян, так що через століття (кін. XI ст.) уже були сформовані основні риси *східнослов'янської редакції старослов'янської мови*, а з середини XII – кінця XIII ст. у Київській державі функціонує *український різновид східнослов'янської редакції старослов'янської мови* [Німчук 1992, с. 29]. Пізніше (2000 року) дослідник уточнив, що ця *давньосхіднослов'янська редакція власне є давньокиївською* [Німчук 2000, с. 702].

У межах нової наукової концепції, яка трактує церковнослов'янську мову в її українській редакції (київської та галицько-волинської під редакцій) як окремий історичний різновид, у працях науковців сформувався оновлений корпус відповідних текстів. До нього ввійшли не лише канонічні, а й низка неканонічних джерел, а саме (орієнтовний список):

XI ст.

Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр.

Архангельське Євангеліє 1092 р.

Мстиславове Євангеліє 1095–1117 рр.

Реймське Євангеліє XI ст. (кирилична частина).

Турівське Євангеліє.

Євангеліє апракос короткий (Савина книга).

Ізборник Святослава 1073 р.

Ізборник Святослава 1076 р.

Бичковський Псалтир (Псалтир XI ст. із ворожильними приписками).

Чудовський Псалтир (Псалтир тлумачний Феодорита Кирського).

Мінея Дубровського (Мінея службова на червень), сер. – III чв. XI ст.

Путятина мінея (Мінея службова на травень), сер. – III чв. XI ст.

Супральський збірник.

Сінайський Патерик.

«Слова» (13) Григорія Богослова (Назіянзина).

«Слово о законѣ і благодати» Іларіона, сер. XI ст., у списку XV ст.

Хроніка Георгія Амартола в перекладі XI ст., у списку XIII ст.

Кондакар (збірник церк. піснеспівів), кін. XI – поч. XII ст.

Пандекти Антіоха Чорноризця, II пол. XI ст.

Повчання Кирила Єрусалимського

XII ст.

Галицьке (Крилоське) Євангеліє 1144 р.

Добрилове Євангеліє 1164 р.

Юріївське Євангеліє 1119–1128 рр.

Євангеліє апракос короткий, I пол. XII ст.

Євангеліє Апракос повний (фрагменти), к. XII – п. XIII ст.

Типографське Євангеліє № 6, кін. XII – поч. XIII ст.

Євангеліє апракос повний «Волинське», к. XII–XIII ст.

Євангеліє апракос («Лаврівський уривок»), XII–XIII ст., (3 арк.; місце знаходження невідоме).

Апостол тлумачний (Христинопільський або Городиський) сер. XII ст.

Апостол апракос (уривок), XII–XIII ст.

Устав студійський.

Виголексинський збірник кін. XII ст.

Успенський збірник кін. XII – поч. XIII ст.

«Съказание и страсть и похвала... Бориса и Глѣба» (у складі т. зв. Успенського збірника XII – поч. XIII ст.).

«Житіє Феодосія Печерського» (у складі т. зв. Успенського збірника XII – поч. XIII ст.).

Службник Варлаама Хутинського кін. XII – поч. XIII ст. (Хутинський службник).

Тріодь цвітна XII ст.

Мукачівські листки (уринок Тріоді цвітної), II пол. XII–XIII ст. (2 арк.; місце знаходження невідоме).

Стихирар мінейний (уривки), сер. – III. чв. XII ст.

Віденський Октоїх XII–XIII ст.

XIII ст.

Георгієве (Галицько-Волинське) Євангеліє 1264–1301 рр.

Євсевієве Євангеліє 1283 р.

Холмське Євангеліє кінця XIII ст.

Оршанське Євангеліє, ост. чв. XIII ст.

Лавришівське Євангеліє XIII–XIV ст.

Буцацьке (Городиське) Євангеліє XII–XIII ст.

Типографське Євангеліє № 7.

Путнянське Євангеліє II пол. XIII ст.

Євангеліє (уринок, 1 арк.), сер. XIII ст.

Євангеліє апракос повний, XIII ст.

Апокаліпсис з тлумаченнями Андрія Кесарійського.

Рязанська кормча 1284 р.

Волинська кормча 1286 р.

«Ліствиця» Івана Ліствичника (Архівська ліствиця), II пол. XIII ст.

Служба на Різдво Христове (уринок), II пол. XIII ст.

Службник (уринок, 1 арк.), кін. XIII ст.

«Шестоднев» Йоана Екзарха Болгарського XI–XIII ст. у списку XIV ст.

Житіє Сави Освященного, XIII ст.

«Слово» Серапіона XIII ст. у списку XIV ст.

«Повчання» Георгія Зарубського у списку XIII ст.

Ірмологій нотований «Григоровича», поч. XIII ст.

Бесіди на Євангеліє Григорія Великого, XIII ст. [див.: Німчук 2015; УРК, реєстр].

Зауважимо, що формування зазначеного корпусу спиралося на науково обґрунтовану атрибуцію текстів, яку здійснювано шляхом залучення філологічних, палеографічних, мовно-історичних і текстологічних методів. Така атрибуція була покликана не лише забезпечити коректне визначення їх мовного походження, а й заперечити необґрунтовані претензії на включення

окремих пам'яток до канону джерел російської мови XI–XIV ст. [див. список у: Мойсієнко 2025, с. 54].

У 2005 році побачила світ публікація В.В. Німчука «Історія української мови: Хрестоматія X–XIII ст.» (Київ, 2005) [Німчук 2015], яка охопила **60 пам'яток** різного жанрового і функціонального спрямування (церковно-релігійні, світські), репрезентативних щодо формування української редакції церковнослов'янської мови та староукраїнської писемної традиції загалом.

Перше, на що важливо звернути увагу, це те, що проф. В.В. Німчук назвав видання, яке містить фрагменти пам'яток церковнослов'янською мовою, *хрестоматією української мови*. Таке визначення має важливе методологічне й концептуальне значення. По-перше, воно спирається на уявлення про церковнослов'янську мову Русі не як про «чужий» книжний код, а як про невід'ємний компонент української писемної традиції, який упродовж XI–XIII ст. функціонував у тісному взаємозв'язку з народною мовою, а тому виробляв стійкі риси української редакції. По-друге, В.В. Німчук демонструє, що пам'ятки церковнослов'янської мови, створені на українській етномовній території, є повноправними джерелами для історії української мови, оскільки вони фіксують: фонетичні, графічні та морфологічні ознаки, характерні для місцевої традиції; еволюцію книжної норми в умовах українського культурного середовища; безпосередню взаємодію двох підсистем — книжної та народнорозмовної.

По-третє, таким найменуванням учений розширив саму концепцію української мови, трактуючи її не лише як прямого спадкоємця народного мовлення, а й як історичну систему, що включає і книжно-писемні форми, сформовані українською редакцією церковнослов'янської мови. У цьому сенсі хрестоматія унормовує погляд на українську мову як на поліструктурне явище, яке з ранніх етапів розвивалося в кількох взаємопов'язаних різновидах.

Отже, назва хрестоматії не була просто формальним рішенням: вона відображає переосмислення меж української мовної історії, утверджуючи церковнослов'янську писемність київської та галицько-волинської традиції як органічну частину розвитку української мови.

Крім того, особливо значущим здобутком цієї праці є систематичне й методологічно обґрунтоване залучення епіграфічних матеріалів (написи на предметах, графіто на стінах церковних будівель, нумізматичні легенди

тощо — загалом 15 епіграфічних джерел¹). Інтеграція епіграфіки в загальний корпус українських писемних джерел раннього писемного періоду дозволила розширити хронологічні рамки реконструкції становлення давньоукраїнської мови — X–XIII ст., а також уперше встановити її функціональні параметри поза книжною традицією.

Що більше: слідом за А. Кримським, працю якого «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI–XVIII в.в.» [Шахматов, Кримський 1922] В.В. Німчук назвав «неперевершеним досі хрестоматійним виданням» [Німчук 2015, с. 10], він розширив хронологічні межі писемних джерел до IX ст., залучаючи до хрестоматії твори давньоарабських географів та істориків IX–X ст., а також твір «Про управління імперією» давньовізантійського імператора Костянтина VII Порфирородного, які містять окремі східнослов'янські лексичні вкраплення — топоніми (зокрема назви Дніпрових порогів, гідроніми, ойконіми) та етніоніми (назви племен)².

Отже, хрестоматія В.В. Німчука — це не просто зібрання текстів, а своєрідна кодифікація канону українських джерел найдавнішої доби, яка заклала основу сучасних досліджень у галузях історичної лінгвістики, філології та палеографії.

Гадаємо, що у світлі методологічного підходу, реалізованого проф. В.В. Німчуком у хрестоматії української мови X–XIII ст., авторами

¹ **Написи:** Напис на корчазі X ст.; написи на княжих монетах кінця X – початку XI ст. (написи на монетах великого князя київського Володимира Святославовича (980–1015), князя Святополка Окаянного Володимировича, великого князя київського Ярослава Володимировича Мудрого); напис на мечі першої пол. XI ст.; напис на Тмутороканському камені 1068 р.; напис на змійовику («Чернігівська гривна») кінця XI або поч. XII ст.; напис-грамота початку XII ст. про купівлю Боянкової землі; напис на чарі чернігівського князя Володимира Давидовича до 1151 р.; написи на хресті Єфросинії Полоцької 1161 р.; напис на прясельці XII ст. **Графіто:** напис на Спасо-Преображенському соборі в Чернігові першої пол. XI ст. (уперше опублікував В.В. Німчук у статті «Початки літературних мов Київської Русі» [Німчук 1982, с. 23]; графіто 1052 р. про грім ранньої весни; підпис Анни Ярославівни 1063 р.; напис-графіто XI ст. (70-ті роки?) про князя Святослава Ярославича; напис-графіто XI ст. (1097 ? рік) про мир на Желяні; мозаїчний напис на соборі Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві 1108–1113 рр.; напис-графіто XI ст. про смерть єпископа білгородського Луки.

² Пор. також дані інших хрестоматійних видань, на які спирався В.В. Німчук: «Історія церковнослов'янської мови: Найважливіші пам'ятки церковнослов'янської мови. Пам'ятки старослов'янські X–XI віків» І. Огієнка (Варшава, 1929), що містить підрозділ «Старослов'янська мова української редакції» (Т. V, с. 103–188); «Хрестоматія з пам'яток X–XVIII ст.» М. Грунського та П. Ковальова як частина книжки «Нариси з історії української мови» (Львів, 1941); «Тексти з пам'яток української мови XI–XVIII ст.» І. Панькевича як частина його монографії, виданої в Празі 1954 р. тощо.

раніших хрестоматійних видань, а також їх сучасними послідовниками постає потреба переосмислити концепцію словника, картотека якого зберігається у відділі історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України. Первісно цей проєкт був задуманий як «Словник старослов'янської мови східнослов'янської редакції». Однак, зважаючи на те, що церковнослов'янська мова, функціонуючи на українських теренах XI–XIII ст., формувала локальну, стабільно окреслену українську редакцію, насичену фонетичними, морфологічними та графічними рисами, властивими українській мові ранньописемного періоду, він може бути переосмислений як лексикографічна база для створення «Словника української мови XI (X)–XIII ст.».

ДЖЕРЕЛА

БЄ — Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст. / підгот. до вид. Ю.В. Осінчук; відп. ред. В.В. Німчук. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 360 с.

ДЄ — Добрилове Євангеліє 1164 року / відп. ред. В.В. Німчук, упор. Ю.В. Осінчук. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. 804 с.

ЄЄ — Євсевієве Євангеліє 1283 року / підгот. Г.П. Арполенко, З.Г. Козирева, Г.І. Лиса, В.В. Німчук, К.С. Симонова, Г.Х. Щербатюк; відп. ред. В.В. Німчук. Київ: КСУ, 2001. 320 с.

УРК — Українська рукописна книга. URL: <https://ukrmanuscript.com/> (Реєстр: <https://ukrmanuscript.com/catalog>)

LEGEND

БЄ — Osinchuk, Yu.V., Nimchuk, V.V. (Eds.). (2017). *Buchach Gospel of the 12th–13th centuries*. Kyiv: Vydavnychy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

ДЄ — Osinchuk, Yu.V., Nimchuk, V.V. (Eds.). (2012). *Dobrylov Gospel of 1164*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy (in Ukrainian).

ЄЄ — Arpolenko, H.P., Kozyrieva, Z.H., Lysa, H.I., Nimchuk, V.V. et al. (Eds.). (2001). *Eusebius Gospel of 1283*. Kyiv: KSU (in Ukrainian).

УРК — Ukrainian manuscript book. URL: <https://ukrmanuscript.com/> (Register: <https://ukrmanuscript.com/catalog>).

ЛІТЕРАТУРА

1. Кайперт Г. Церковнославянський язык: круг понять. *Slověne*. 2017. № 1. С. 8–75.
2. Мойсієнко В.М. Українська писемність XI–XIV ст.: розвінчання російських міфів. *Вісник Національної академії наук України*. 2025. № 3. С. 50–60.
3. Молдован А.М. Фундаментальные проблемы в тематике съезда славистов. *Славянский альманах*. 2015. № 1–2. С. 328–334.
4. Наєнко Г. Східнослов'янські редакції церковнослов'янської мови крізь призму українського мовознавства. *Slavia orientalis*. 2023. Т. LXXII. № 3. С. 530–545.

5. Наєнко Г. Церковнослов'янська мова як об'єкт українського мовознавства: периферійні ділянки. *Кирило-Методієвски студии*. 2025. Кн. 35. С. 435–446.
6. Нариси з морфології старослов'янської мови східнослов'янських пам'яток XI–XIII ст. / Г.П. Арполенко, З.Г. Козирєва, Г.І. Лиса, К.С. Симонова, Г.Х. Щербатюк; за ред. В.В. Німчука. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. 191 с.
7. Німчук В.В. Початки літературних мов Київської Русі. *Мовознавство*. 1982. № 2. С. 21–32.
8. Німчук В. Українська мова — священна мова. *Людина і світ*. 1992. № 11–12. С. 28–32.
9. Німчук В.В. Українська мова в християнських храмах. *Державність української мови і мовний досвід світу*: матеріали Міжнародної конференції. Київ, 2000. С. 315–350.
10. Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Київ; Житомир: Полісся, 2015. 352 с.
11. Німчук В.В., Чепіга І.П. Історія української мови. *Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України — 75. 1930–2005*: Матеріали до історії / відп. ред. В.Г. Складенко. Київ: Довіра, 2005. С. 188–201.
12. Пиккио Р. *Slavia orthodoxa: литература и язык* / отв. ред. Н.Н. Запольская, В.В. Калугин. Москва: Знак, 2003. 720 с.
13. Словарь старославянского языка восточнославянской редакции XI–XIII вв. Проспект / отв. ред. В.Л. Карпова, В.В. Німчук. Киев: Наукова думка, 1987. 182 с. (у тексті — **Проспект**).
14. Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI–XVIII в.в. Київ: Друкар, 1922. 182, [2] с.
15. IV Международный съезд славистов. Отчет. Москва: изд-во АН СССР, 1960. 373 с. (у тексті — **IV МСС**).
16. Hüttl-Folter G. Review of: Словарь старославянского языка восточнославянской редакции XI–XIII вв. Проспект / Г.П. Арполенко, В.Л. Карпова, З.Г. Козырева, Е.С. Симонова, П.П. Чучка, Г.Х. Щербатюк. *Russian Linguistics*. 1989. № 13(3). С. 325–329.

REFERENCES

1. Kuipert, G. (2017). Church Slavonic: A Range of Concepts. *Slověne, 1*, 8–75 (in Russian).
2. Moysiienko V.M. (2025). Ukrainian writing of the 11th–14th centuries: debunking Russian myths. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, 3*, 50–60 (in Ukrainian).
3. Moldovan, A.M. (2015). Fundamental problems in the subject matter of the Congress of Slavists. *Slavyanskiy al'manakh, 1–2*, 328–334 (in Russian).
4. Naienko, H. (2023). East Slavic editions of the Church Slavonic language through the prism of Ukrainian linguistics. *Slavia orientalis, LXXII, 3*, 530–545 (in Ukrainian).
5. Naienko, H. (2025). Church Slavonic as an object of Ukrainian linguistics: peripheral areas. *Kirilo-Metodievski studii, 35*, 435–446 (in Ukrainian).
6. Nimchuk, V.V. (Ed.). (2008). *Essays on the morphology of the Old Slavic language of the Eastern Slavic monuments of the 11th–13th centuries*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
7. Nimchuk, V.V. (1982). Beginnings of literary languages of Kievan Rus'. *Movoznavstvo, 2*, 21–32 (in Ukrainian).

8. Nimchuk, V.V. (1992). Ukrainian language — sacred language. *Liudyna i svit*, 11–12, 28–32 (in Ukrainian).
9. Nimchuk, V.V. (2000). Ukrainian language in Christian churches. *Statehood of the Ukrainian language and the linguistic experience of the world: materials of the International conference* (pp. 315–350). Kyiv (in Ukrainian).
10. Nimchuk, V.V. (2015). A textbook on the history of the Ukrainian language of the 10th–13th centuries. Kyiv; Zhytomyr: Polissia (in Ukrainian).
11. Nimchuk, V.V., Chepiha, I.P. (2005). History of the Ukrainian language. *Skliarenko. V.H. (Ed.), Institute of Linguistics named after O.O. Potebnia NAS of Ukraine – 75. 1930–2005: Materials for history* (pp. 188–201). Kyiv: Dovira (in Ukrainian).
12. Picchio, R. (2003). *Slavia orthodoxa: literature and language*. Moscow: Znack (in Russian).
13. Karpova, V.L., Nimchuk, V.V. (Eds.). (1987). *Dictionary of Old Church Slavonic of the East Slavic edition of the 11th–13th centuries. Prospect*. Kyiv: Naukova dumka (in Russian) (in the text — **Проспект**).
14. Shakhmatov, O., Krymskyi, A. (1922). Essays on the history of the Ukrainian language and a textbook of monuments of written Old Ukrainian literature of the 11th–18th centuries. Kyiv: Drukar (in Ukrainian).
15. *IV International Congress of Slavists. Report* (1960). Moscow: izd-vo AN SSSR (in Russian). (in the text — **IV MCC**).
16. Hüttl-Folter, G. (1989). Review of: Dictionary of Old Church Slavonic of the East Slavic edition of the 11th–13th centuries. Prospect. *Russian Linguistics*, 13(3), 325–329 (in Russian).

Ruslana Kotsa, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-2074-2250>

e-mail: rgomonai@ukr.net

Nataliia Puriaieva, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

<https://orcid.org/0000-0003-0986-4676>

e-mail: rondelyk@ukr.net

**HISTORY AND PROSPECTS OF LEXICOGRAPHIC PROCESSING OF THE
UKRAINIAN LANGUAGE OF THE EARLY WRITTEN PERIOD
(From the project of the “Dictionary of the Old Church Slavonic language of the
East Slavic edition” to the creation of the “Dictionary of the Ukrainian language
of the 10th–13th centuries”)**

The article examines the history, conceptual foundations, and prospects of lexicographic analysis of the Ukrainian language of the early written period, with particular attention to the

unfinished scholarly project “*Dictionary of Old Church Slavonic of the East Slavic redaction of the 11th–13th centuries*” (SSM–SR) and the possibilities of its modern adaptation. The genesis of the project from the 1950s is traced, and the scholarly context of its emergence, international Slavic studies initiatives, and the factors that led to the creation of dictionaries of local redactions of Old Church Slavonic are elucidated. The article provides a detailed description of the principles of source selection for the SSM–SR, the methodology of card-file compilation, the scope of completed work, and the state of its preservation. Special attention is given to the mapping of the 11th–13th-century manuscript tradition, to the genre and territorial diversity of the textual corpus, and to the principles of linguistic attribution.

The study demonstrates how, since the 1990s, scholarly understanding of the Ukrainian redaction of Church Slavonic and its place in the history of the Ukrainian language has transformed. It traces the formation of a new canon of sources — book, epigraphic, and secular — representative of the Ukrainian linguistic and cultural environment of the Rus’ period. The contribution of V.V. Nimchuk to defining the boundaries and status of the Ukrainian redaction of Church Slavonic and to its inclusion in the history of Ukrainian written culture is also examined. Based on this analysis, the authors argue for the need to reconceptualize the unfinished SSM–SR project as a potential foundation for a “*Dictionary of the Ukrainian language of the 11th (10th)–13th centuries*”, which would reflect the actual linguistic system of the early Ukrainian tradition in both its bookish and non-bookish forms.

Keywords: Old Church Slavonic, Church Slavonic, Ukrainian redaction, historical lexicography, SSM–SR, card file, 11th–13th centuries, Old Ukrainian language, historical dictionary, linguistic attribution.

Отримано редакцією журналу / Received: 02.09.2025

Прорецензовано / Revised: 17.09.2025

Схвалено до друку / Accepted: 19.12.2025